

andrzej pisowicz

Gramatyka ormiańska

GRABAR·ASZCHARABAR

GRAMATYKA ORMIAŃSKA
(GRABAR – ASZCHARABAR)

ANDRZEJ PISOWICZ

**GRAMATYKA ORMIAŃSKA
(GRABAR – ASZCHARABAR)**

KRAKÓW 2014

Opinia wydawnicza:
prof. dr hab. Leszek Bednarczuk

Korekta:
Jadwiga Pisowiczowa

Redakcja techniczna:
Agnieszka Kuczkiewicz-Fraś

Projekt okładki:
Igor Stanisławski

Książka została wydana przy pomocy finansowej
Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz
Fundacji Calouste'a Gulbenkiana (Lizbona)

ISBN: 83-7188-489-3

© Copyright by Andrzej Pisowicz and Księgarnia Akademicka

Wydanie I: Kraków 2001

KSIEGARNIA AKADEMICKA
ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków
tel./faks: 12 431-27-43, 12 663-11-67
e-mail: akademicka@akademicka.pl

Księgarnia internetowa:
www.akademicka.pl

SPIS TREŚCI

Wstęp	13
Wykaz skrótów	14

Część I **WIADOMOŚCI OGÓLNE** **O JĘZYKU I NARODZIE ORMIAŃSKIM**

A. ZAKRES POJĘCIA „JĘZYK ORMIAŃSKI”	17
1. Język staroormiański	17
2. Język średnioormiański	17
3. Języki nowoormiańskie	18
3.1. Literacki język wschodnioormiański	18
3.2. Literacki język zachodnioormiański	19
4. Dialekty	19
B. DANE LICZBOWE	22
C. PISMO	24
D. POCHODZENIE NARODU ORMIAŃSKIEGO	26
E. POCHODZENIE JĘZYKA ORMIAŃSKIEGO	29

Część II **JĘZYK STAROORMIAŃSKI (GRABAR)**

A. ALFABET	35
B. FONETYKA – FONOLOGIA	38
1.-2. Wiadomości ogólne	38
3. System fonologiczny	45
3.1. Samogłoski	45
3.2. Spółgłoski	45
4. Redukcje i alternacje samogłosek	46
C. (hist.) PRAORMIAŃSKA PRZESUWKA SPÓŁGŁOSKOWA	48
D. MORFOLOGIA – FLEKSJA	55
1. Rzeczownik	55
1.1.-1.4. Wiadomości ogólne	55
1.5. Wzory deklinacji rzeczowników	57
1.5.1. Tematy samogłoskowe	57
1.5.1.1. Tematy na -o	57
1.5.1.2. Tematy na -a	59
1.5.1.3. Tematy na -i	60

1.5.1.4. Tematy na <i>-u</i>	61
1.5.2. Tematy spółgłoskowe	62
1.5.2.1. Tematy na <i>-r</i>	62
1.5.2.2. Tematy na <i>-ł</i>	63
1.5.2.3. Tematy na <i>-n</i>	64
1.5.3. Nieregularna odmiana rzeczowników	66
2. Przymiotnik	67
2.1. Wiadomości ogólne	67
2.2. Stopniowanie przymiotników	69
3. Przysłówek	70
4. Liczebnik	71
4.1.-4.2. Liczebniki główne	71
4.3. Liczebniki porządkowe	74
4.4. Inne formacje liczebnikowe	74
5. Zaimek	75
5.1. Zaimki osobowe	75
5.2. Zaimek zwrotny, zaimek <i><ink^cn></i> , zaimki wzajemne	76
5.3. Zaimki dzierżawcze	77
5.4. Zaimki wskazujące	78
5.4.1.-5.4.2. Wiadomości ogólne	78
5.4.3.-5.4.4. Zaimki wskazujące sufigowane	80
5.5. Zaimki pytajne i względne	82
5.6. Zaimki nieokreślone	83
5.7. Zaimki zbiorowe	84
5.8. Zaimki przysłówne	84
6. Czasownik	85
6.1.-6.2. Wiadomości ogólne	85
6.3. Formy czasownikowe tworzone od tematu teraźniejszego (TT)	86
6.3.1. Czas teraźniejszy trybu oznajmującego (praesens indicativi)	87
6.3.1.1. Przykład odmiany tematu na <i>-e</i>	87
6.3.1.2. Przykład odmiany tematu na <i>-i</i>	88
6.3.1.3. Przykład odmiany tematu na <i>-a</i>	89
6.3.1.4. Przykład odmiany tematu na <i>-u</i>	90
6.3.1.5. Temat teraźniejszy na <i>-o</i>	90
6.3.1.6. Formy przeczące	90
6.3.1.7. (hist.)	92
6.3.2. Czas przeszły niedokonany (imperfectum)	93
6.3.2.1. Tematy na <i>-e</i> oraz <i>-i</i>	93
6.3.2.2. Przykład tematu na <i>-a</i>	94
6.3.2.3. Przykład tematu na <i>-u</i>	94

6.3.3. Coniunctivus praesentis (czas teraźniejszy trybu zależnego)	96
6.3.3.1. (hist.)	97
6.3.3.2. Przykład odmiany tematów na <i>-e</i> , <i>-i</i>	97
6.3.3.3. Przykład odmiany tematu na <i>-a</i>	98
6.3.3.4. Przykład odmiany tematu na <i>-u</i>	99
6.3.3.5. Przykłady użycia coniunctiwu praesentis	99
6.3.4. Imperativus praesentis (czas teraźniejszy trybu rozkazującego)	101
6.3.5. Infinitivus (bezokolicznik)	103
6.4. Formy czasownikowe tworzone od tematu aorystu (TA) ...	105
6.4.1. Tematy teraźniejsze na <i>-e</i>	106
6.4.2. Tematy teraźniejsze na <i>-i</i>	108
6.4.3. Tematy teraźniejsze na <i>-a</i>	109
6.4.4. Tematy teraźniejsze na <i>-u</i>	110
6.4.5. Aoryst trybu oznajmującego (aoristus indicativi)	111
6.4.5.1. Przykłady odmiany czasowników w aoryście ...	112
6.4.5.1.1. Tematy (teraźniejsze) na <i>-e</i>	112
6.4.5.1.2. Tematy (teraźniejsze) na <i>-i</i>	116
6.4.5.1.3. Tematy (teraźniejsze) na <i>-a</i>	117
6.4.5.1.4. Tematy (teraźniejsze) na <i>-u</i>	119
6.4.5.2. Przykłady użycia aorystu	120
6.4.6. Coniunctivus aoristi	121
6.4.7. Imperativus aoristi (tryb rozkazujący aspektu dokonanego)	127
6.4.7.1. Tematy praesentis na <i>-e</i>	127
6.4.7.2. Tematy praesentis na <i>-i</i>	129
6.4.7.3. Tematy praesentis na <i>-a</i>	130
6.4.7.4. Tematy praesentis na <i>-u</i>	131
6.4.7.5. Przykłady użycia imperatiwu aoristi	131
6.4.8. Formy „hortatywne” trybu rozkazującego (imperativus futuri)	132
6.5. Imiesłowy. Czasy złożone	133
6.5.1. Imiesłów przeszły (participium perfecti)	133
6.5.2. Imiesłów przyszły I	136
6.5.3. Imiesłów przyszły II	136
6.5.4. Imiesłów teraźniejszy	137
6.6. Causativa	137
6.7. Czasowniki defektywne i nieregularne	138
6.7.1. Czasowniki defektywne	139
6.7.2. Wybrane czasowniki nieregularne	140
6.7.3. Czasowniki nieregularne supletywne	143

7. Przyimek	145
7.1. Przyimek q <z>	145
7.2. Przyimek h <i>	148
7.3. Przyimek առ <ar>	150
7.4. Przyimek ընդ <end>	153
7.5. Przyimek ըստ <ast>	155
7.6. Przyimek ց <c ^c ->	156
8. Prepozycja	157
9. Spójnik	158
E. MORFOLOGIA – SŁOWOTWÓRSTWO	161
1. Sufiksacja	161
1.1. Wybrane sufiksy tworzące rzeczowniki	161
1.2. Wybrane sufiksy tworzące przymiotniki	164
1.3. Sufiksy tworzące przysłówki	165
1.4. Sufiksy tworzące czasowniki	166
2. Prefiksacja	166
3. Kompozycja	169
F. WYBRANE ZAGADNIENIA SKŁADNIOWE	173
1.-5. Wiadomości ogólne	173
6. Przegląd głównych typów zdań złożonych	178
6.1. Zdania współrzędnie złożone	178
6.1.1. Kopulatywne (łączone)	178
6.1.2. Adwersatywne (przeciwstawne)	178
6.1.3. Alternatywne (rozłączne)	178
6.2. Zdania podrzędnie złożone	179
6.2.1. Zdania podmiotowe	179
6.2.2. Zdania orzecznikowe	180
6.2.3. Zdania dopełnieniowe	181
6.2.4. Zdania okolicznikowe	182

Część III JĘZYKI NOWOORMIAŃSKIE (ASZCHARABAR)

A. WIADOMOŚCI WSTĘPNE	191
B. (hist.) ZMIANY W OKRESIE POKLASYCZNYM (WIEKI V-XIX) W ZAKRESIE FONETYKI	193
1. System spółgłosek zwartych i zwarto-szczelinowych (afrykat), przesuwki spółgłoskowe, osiem grup dialektalnych	193
2. Pozostałe zmiany fonetyczne w okresie poklasycznym	199
C. (hist.) KRÓTKA CHARAKTERYSTYKA OGÓLNYCH CECH ROZWOJOWYCH MORFOLOGII I SKŁADNI ORMIAŃSKIEJ W EPOCE POKLASYCZNEJ	202

D. JEDEN CZY DWA JĘZYKI NOWOORMIAŃSKIE	204
E. FONETYKA I FONOLOGIA – ORTOGRAFIA	206
1. (hist.-teoret.) Podsystem spółgłosek zwartych i afrykat	206
2. Streszczenie praktyczne poprzedniego paragrafu	214
3. Pozostałe spółgłoski	216
4. Samogłoski	219
5. Alfabet nowoormiański	222
5.1. Pisownia samogłosek	225
5.2. Pisownia spółgłosek	227
F. MORFOLOGIA	
1. Rzeczownik	228
1.1. Kategoria liczby	228
1.2. Kategoria przypadka	231
1.2.1-1.2.2. Wiadomości ogólne	231
1.2.3. Deklinacja z gen. dat. sg. na <i>-i</i>	232
1.2.4. Deklinacja z gen. dat. na <i>-u</i>	234
1.2.5. Deklinacja z gen. dat. na <i>-oŭ [-ocz]</i>	237
1.2.6.-1.2.8. Deklinacja z gen. dat. na <i>-an</i>	239
1.2.9. Deklinacja z gen. dat. na <i>-va(n)</i>	242
1.2.10. Deklinacja „wewnętrzna” <i>-a-</i>	244
1.2.11. Deklinacja „wewnętrzna” <i>-o-</i>	248
1.2.12. Archaiczne formy fleksyjne liczby pojedynczej	249
1.2.13. Archaiczne formy fleksyjne liczby mnogiej	252
1.3. Kategoria określoności	252
1.4. Funkcje składniowe przypadków	258
1.4.1. Nominativus	258
1.4.2. Genetivus	259
1.4.3. Dativus	260
1.4.4. Accusativus	262
1.4.5. Ablativus	264
1.4.6. Instrumentalis	267
1.4.7. Locativus	269
2. Przymiotnik	270
2.1.-2.2. Wiadomości ogólne	270
2.3. Stopniowanie przymiotników	272
2.3.1. Stopień wyższy (comparativus)	272
2.3.2. Stopień najwyższy (superlativus)	273
3. Przysłówek	275
3.1. Wiadomości ogólne	275
3.2. Stopniowanie przysłówków	276
4. Zaimek	277
4.1. Zaimki osobowe	277
4.2. Zaimek intensyfikująco-zwrotny <ink ^с ə> / <ink ^с n>	281

4.3. Zaimki wskazujące samodzielne	286
4.3.1. Formy pochodne zaimków wskazujących	292
4.4. Zaimki wskazujące sufigowane	293
4.5. Zaimki wzajemne	302
4.6. Zaimki pytajne i względne	303
4.7. Zaimki określające	307
4.8. Zaimki nieokreślone	309
5. Liczebnik	310
5.1. Liczebniki główne	310
5.2. Składnia liczebników głównych	311
5.3. Liczebniki porządkowe	313
5.4. Pozostałe formy liczebnikowe	314
6. Czasownik	317
6.1. Wiadomości ogólne	317
6.2. Copula w czasie teraźniejszym	319
6.3. Imperfectum copulae	322
6.4. Tryb oznajmujący (modus indicativus)	323
6.4.1. Czas teraźniejszy	323
6.4.1.1. Czas teraźniejszy w języku z. orm.	323
6.4.1.1.1. Tematy teraźniejsze na -e	323
6.4.1.1.2. Tematy teraźniejsze na -i	324
6.4.1.1.3. Tematy teraźniejsze na -a	325
6.4.1.1.4. Tematy teraźniejsze na -u	325
6.4.1.1.5. Archaiczne formy czasu teraźniejszego	326
6.4.1.1.6. Formy przeczące czasu teraźniejszego	328
6.4.1.2. Czas teraźniejszy w języku w. orm.	330
6.4.2. Imperfectum	338
6.4.2.1. Imperfectum zachodnioormiańskie	338
6.4.2.2. Imperfectum wschodnioormiańskie	340
6.4.3. Zachodnioormiańskie formy czasów przyszłych	342
6.4.3.1. Futurum I (z. orm.)	342
6.4.3.2. Futurum II (z. orm.)	343
6.4.4. Wschodnioormiańskie formy czasów przyszłych	344
6.4.4.1. Futurum I (w. orm.)	344
6.4.4.2. Futurum II (w. orm.)	346
6.4.5. Aoryst (czas przeszły prosty)	347
6.4.5.1. Ogólna charakterystyka	347
6.4.5.2. Temat pierwiastkowy aorystu	348
6.4.5.3. „Cojowy” (słaby) temat aorystu	350
6.4.5.4. Tworzenie form osobowych aorystu	351
6.4.5.4.1. Wiadomości ogólne	351
6.4.7.5.2. Aoryst czasowników bez sufiksów inchoatywnych	351

6.4.7.5.3. Aoryst czasowników wykazujących sufiksy inchoatywne	353
6.4.5.5. Odrębności zachodnioormiańskie w zakresie tworzenia aorystu	356
6.4.5.6. Formy przeczące aorystu	358
6.4.5.7. Aoryst czasowników kauzatywnych	359
6.4.5.7.1. Wiadomości ogólne	359
6.4.5.7.2. Aoryst czasowników kauzatywnych w języku zachodnioormiańskim	359
6.4.5.7.3. Aoryst czasowników kauzatywnych w języku wschodnioormiańskim	360
6.4.5.8. Nieregularne formy aorystu	361
6.4.5.9. Znaczenie aorystu	368
6.5. Tryb rozkazujący (modus imperativus)	369
6.5.1. Nieregularne formy imperativu	371
6.5.2. Formy przeczące trybu rozkazującego (prohibitivus)	374
6.6. Strona bierna (passivum)	375
6.6.1. Znaczenie form passywnych	379
6.7. Imiesłowy (participia)	380
6.7.1. Wiadomości ogólne	380
6.7.2. Participium perfecti na <-ac>	381
6.7.2.1. Znaczenia i funkcje part. perfecti na <-ac>	382
6.7.3. Perfectum na <-ac> (perfectum I)	391
6.7.4. Plusquamperfectum na <-ac> (plusquamperfectum I)	395
6.7.5. Perfectum na <-el> / <-er> (perfectum II)	396
6.7.5.1. Znaczenie perfectum II na <-el> / <-er>	399
6.7.6. Plusquamperfectum II na <-el> / <-er>	401
6.7.7. Pozostałe participia	402
6.7.7.1. Participium praesentis na <-oł> [-ogh]	402
6.7.7.2. Wschodnioormiańskie participium praesentis na <-l-is>	405
6.7.7.3. Participium futuri na <-l-ik ^c > (gerundivum)	407
6.7.7.4. Przymiotniki odsłowne na <-l-i>	409
6.7.7.5. Participium futuri na <-ow> [u]	409
6.8. Tryb łączący (modus subiunctivus)	409
6.8.1. Subiunctivus praesentis	409
6.8.2. Subiunctivus imperfecti	412
6.8.3.- 6.8.9. Zastosowania trybu łączącego	414
6.9. Tryb warunkowy (modus conditionalis)	422
6.9.1. Wiadomości ogólne	422
6.9.2. Conditionalis praesentis w języku wschodnioormiańskim	422

6.9.2.1. Formy zaprzeczone conditionalu praesentis w języku w. orm.	423
6.9.2.2. Znaczenie w. orm. conditionalu praesentis	424
6.9.2.3. Wschodnioormiański conditionalis imperfecti	425
6.9.2.4. Znaczenie w. orm. conditionalu imperfecti	427
6.9.3. Conditionalis w języku zachodnioormiańskim	428
6.9.3.1. Zachodnioormiański conditionalis imperfecti	428
6.9.3.2. Zachodnioormiański conditionalis plusquamperfecti	429
6.9.3.3. Formy oboczne zachodnioormiańskiego conditionalu	430
6.9.3.4. Conditionalis imperfecti w języku zachodnioormiańskim	431
6.10. Tryb koniecznościowy (modus necessitativus)	431
6.10.1. Necessitativus praesentis	431
6.10.2. Necessitativus imperfecti	433
6.11. Funkcje składniowe bezokolicznika	434
7. Przyimki i postpozycje	437
7.1. Wiadomości ogólne	437
7.2. Przyimki	437
7.3. Postpozycje	439
8. Spójniki	444
8.1. Wiadomości ogólne	444
8.2. Spójniki współrzędne	444
8.3. Spójniki podrzędne	445
G. SŁOWOTWÓRSTWO	449
1. Wiadomości ogólne	449
2. Prefiksacja	449
3. Sufiksacja	452
3.1. Sufiksy tworzące rzeczowniki	452
3.2. Sufiksy tworzące przymiotniki	459
3.3. Sufiksy tworzące przysłówki	463
4. Kompozycja	464
4.1.-4.6. Wiadomości ogólne	464
4.7. Composita czasownikowe	469
4.8. Czasowniki złożone	469
H. OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA SŁOWNICTWA NOWOORMIAŃSKIEGO	471
Bibliografia	475
Źródła przykładów	480

WSTĘP

Książka niniejsza pomyślana została jako kompendium przeznaczone nie tylko dla językoznawców i orientalistów, ale także dla szerokiego grona czytelników, wśród których szczególne miejsce zajmą – można mieć nadzieję – polscy Ormianie, związani z Polską od co najmniej 650 lat i spolonizowani niemal całkowicie. Z myślą o tym szerszym gronie odbiorców książki, niekoniecznie przyzwyczajonych do lektur językoznawczych, autor starał się o maksymalnie przystępne ujęcie tematu (stąd np. szerokie zastosowanie polskiej transkrypcji wyrazów ormiańskich). Paragrafy poświęcone zagadnieniom językoznawstwa historycznego zostały oznaczone skrótem: (hist.). Czytelnicy zainteresowani wyłącznie praktyczną stroną gramatyki języka staroormiańskiego (*grabaru*) i szukający w niniejszej książce pomocy przy próbach zrozumienia tekstów (np. liturgicznych), będą sobie mogli te paragrafy darować.

W książce zostały przedstawione kolejno języki: staroormiański i dwa współczesne: wschodnio- i zachodnioormiański (dwa ostatnie – równolegle, w ujęciu porównawczym). Wykład gramatyki ilustrowany jest przykładami zaopatrzonymi w komentarze, których celem jest ułatwienie czytelnikom nie znającym żadnej formy ormiańszczyzny praktycznego zapoznania się z podstawowymi strukturami składniowymi i elementarnym słownictwem. Przykłady zostały zaczerpnięte z innych gramatyk i podręczników a także z utworów literatury pięknej, a w przypadku *grabaru* z przekładu *Nowego Testamentu*. Przykłady, których źródeł nie podano, pochodzą od autora. Czytelnikom można zaproponować zapoznanie się z artykułem autora o języku ormiańskim zawartym w pracy zbiorowej pod redakcją prof. L. Bednarczuka zatytułowanej *Języki indoeuropejskie* (tom I, Warszawa 1986, PWN, str. 341-396). Artykuł ów zawiera pewne wiadomości wychodzące poza gramatykę, m.in. szkic o słownictwie ormiańskim (str. 381-391). Z drugiej strony, poglądy autora wyrażone w niniejszej książce na temat chronologii przesuwek spółgłoskowych w języku praormiańskim (część I, E) są nieco zmodyfikowane w porównaniu z ujęciem zawartym we wspomnianym wyżej artykule z *Języków indoeuropejskich*.

Podobnie jak w innych książkach naukowych także i w tej odnośniki do prac umieszczonych w bibliografii podane są nie w formie przypisów na dole strony, a skrótowo w tekście: w nawiasach podawane jest tylko nazwisko autora i strona tekstu, na której występuje przywoływana informacja.

Szczególne podziękowanie za zachętę do napisania niniejszej gramatyki i cenne rady autor składa kierownikowi Katedry Językoznawstwa Ogólnego i Indoeuropejskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego, profesorowi Kazimierzowi Polańskiemu.

WYKAZ SKRÓTÓW

abl.	=	ablativus, przypadek odpowiadający na pytanie „skąd?”
Abr.	=	Abrahamyan A., <i>Grabari jeŋnark</i> (p. bibliografia)
acc.	=	accusativus (biernik)
dat.	=	dativus (celownik)
E.j.o.	=	<i>Encyklopedia językoznawstwa ogólnego</i> (p. bibliografia)
gen.	=	genetivus (dopełniacz)
hist.	=	paragraf historyczno-porównawczy
i.e.	=	indoeuropejski
ins.	=	instrumentalis (narzędnik)
J	=	Ewangelia według św. Jana
Kurk.	=	Kurkjian (p. bibliografia)
l. mn.	=	liczba mnoga
loc.	=	locativus (miejscownik)
l. poj.	=	liczba pojedyncza
Łk	=	Ewangelia według św. Łukasza
Min.	=	Minassian (p. bibliografia)
Mk	=	Ewangelia według św. Marka
Mt	=	Ewangelia według św. Mateusza
mtn	=	międzynarodowa transliteracja naukowa
NBHL	=	<i>Nor baŋgirk^c haykazean lezowi</i> (p. bibliografia)
nom.	=	nominativus (mianownik)
n. orm.	=	nowoormiański
os.	=	osoba
p.i.e.	=	praindoeuropejski
pl.	=	pluralis (liczba mnoga)
p. orm.	=	praormiański
ptp	=	polska transkrypcja popularna (fonetyczna)
sg.	=	singularis (liczba pojedyncza)
st. orm.	=	staroormiański (<i>grabar</i>)
TA	=	temat aorystu
TT	=	temat teraźniejszy
Tum.	=	Tumanjan (p. bibliografia)
w. orm.	=	wschodnioormiański
wt	=	wymowa tradycyjna (wspólna: wschodnio- i zachodnioormiańska)
wtw	=	wymowa tradycyjna wschodnioormiańska
wtz	=	wymowa tradycyjna zachodnioormiańska
z. orm.	=	zachodnioormiański
Ž. H. L.	=	<i>Žamanakakic^c hayoc^c lezow</i> (p. bibliografia)
Ž. H. X. L.	=	<i>Žamanakakic^c hayeren xosak^c akan lezown</i> (p. bibliografia)

Część I

WIADOMOŚCI OGÓLNE O JĘZYKU I NARODZIE ORMIAŃSKIM

A. ZAKRES POJĘCIA „JĘZYK ORMIAŃSKI”

Język ormiański należy do wielkiej rodziny języków indoeuropejskich (dalej w skrócie: i.e.) i zajmuje w niej izolowaną pozycję, tzn. nie posiada żadnego bliższego „krewnego”. Posługują się nim Ormianie, samych siebie określający terminem *Haj* (tu: w polskiej transkrypcji popularnej, a więc z polską wartością fonetyczną litery „j”), a swój język – *hajeren* (wyraz ten ma znaczenie rzeczownikowe: „język ormiański” a także przysłówkowe: „po ormiańsku”) lub *hajoc lezu* (dosłownie: „język Ormian”). (Uwaga! Akcent w języku ormiańskim pada na ostatnią sylabę wyrazu.)

W zakres pojęcia „język ormiański” wchodzi kilka większych jednostek, z których ostatnia (dialekty) ma charakter zbiorowy. Są to kolejno:

1. język staroormiański
2. język średnioormiański
3. języki nowoormiańskie: wschodni i zachodni
4. dialekty.

1. Język staroormiański

Język staroormiański czyli *grabar* (wschodni Ormianie wyraz ten wymawiają: *grap^har*, zachodni: *k^hrap^har*). Najstarsze teksty pisane tym językiem pochodzą z początków V w. po nar. Chr. (pełny przekład *Biblii: Starego i Nowego Testamentu*). Termin *grabar* (tak prawdopodobnie wymawiany w I tysiącleciu) oznacza język literacki (pisany), w przeciwieństwie do języka potocznego (mówionego). Oczywiście podział ten jest późniejszy: w V w. język pisany pokrywał się zapewne z mówionym, bowiem wcześniej żadnej rodzimej tradycji literackiej utrwalanej na piśmie nie było w Armenii. Wykształceni Armeńczycy (później, w średniowiecznej Polsce zaczęto ich po polsku nazywać Ormianami) pisali po grecku.

Grabar był używany w charakterze języka literackiego Ormian aż do początków XIX w., a obecnie jest językiem liturgicznym stosowanym przez narodowy Ormiański Kościół Apostolski (jego zwierzchnikiem jest patriarcha-katolikos rezydujący w Eczmiadzinie koło Erywania, stolicy zakaukaskiej Republiki Armeńskiej) oraz przez Ormian-katolików.

2. Język średnioormiański

Język średnioormiański (*miczin hajeren*) znany głównie w wersji pisanej, używanej w ormiańskim Królestwie Cylicji (wieki: XI-XIV), gdzie stanowił język urzędowy. (Cylicja leżała na południu dzisiejszej Turcji, nad Morzem Śródziemnym w pobliżu granicy z Syrią.)

3. Języki nowoormiańskie

Języki nowoormiańskie (łączna nazwa własna: *aszcharabar* w wersji wschodniej, *aszcharap^har* w wersji zachodniej, nadal w polskiej transkrypcji popularnej, jedynej w I części niniejszej książki). Termin ormiański oznacza język „świecki”, potoczny, w przeciwieństwie do liturgicznego *grabaru* będącego od wieków przede wszystkim językiem pisany.

Nowożytna ormiańszczyzna literacka występuje w dwóch mocno różniących się od siebie wariantach: wschodnim i zachodnim, które można uważać za dwa odrębne, choć oczywiście bliskie sobie, języki (p. niżej, część III D). Oba powstały w ciągu XIX w. w związku z rozwojem szkolnictwa i prasy. Język staroormiański (*grabar*), w którym było redagowane pierwsze czasopismo ormiańskie („*Azdarar*” czyli „Herold” wychodził w 1794 r. w indyjskim mieście Madras), był już pod koniec XVIII w. praktycznie niezrozumiały dla ludzi niewykształconych i jego nauka wymagała od Ormian pewnego wysiłku.

Języki nowoormiańskie powstały na bazie mówionych dialektów (p. niżej) jako kompromis, jeśli chodzi o strukturę gramatyczną, między mówioną XIX-wieczną ormiańszczyzną a *grabarem*, który jednocześnie posłużył jako źródło odświeżenia leksyki: usunięto liczne zapożyczenia z sąsiadujących z ormiańskim języków „muzułmańskich” (arabskiego, perskiego i, przede wszystkim, tureckiego) i zastąpiono je wyrazami zaczerpniętymi z języka klasycznego (inna nazwa *grabaru*) z V w. Utworzono też wiele neologizmów opartych na *grabarze*.

3.1. Literacki język wschodnioormiański

Literacki język wschodnioormiański (*arewel-a-hajeren*) powstał na bazie dialektów: ararackiego (= erylwańskiego) i tyfliskiego (pod koniec XIX w. Ormianie stanowili większość ! mieszkańców stolicy Gruzji). Dziś jest językiem literackim i urzędowym niepodległej Republiki Armenijskiej używanym także przez Ormian w sąsiednim Iranie i dalej na wschód – w Indiach, a także, oczywiście, w Rosji. Różnice dotyczą ortografii: irańscy (czy indyjscy) Ormianie (podobnie jak cała diaspora ormiańska) używają niezmienną od V w. ortografii zwanej klasyczną. Natomiast w Armenii sowieckiej przeprowadzono dwie reformy ortograficzne, które miały na celu nadanie pisowni charakteru mniej więcej „fonetycznego” w przeciwieństwie do historycznej (klasycznej) pisowni w wielu punktach rozmiągającej się ze współczesną wymową. (Pierwsza reforma, z 1922 r., była bardziej radykalna, druga, z 1940 r., stanowiła częściowy powrót do ortografii klasycznej.)

Na język wsch. ormiański pewien wpływ (zwłaszcza w dziedzinie składni i słownictwa) wywarł język rosyjski, poprzez który przeniknęły do ormiańszczyzny liczne „internacjonalizmy” pochodzenia greckiego i łacińskiego.

3.2. Literacki język zachodnioormiański

Literacki język zachodnioormiański (po w. orm.: *arewmyt-a-hajeren*) ukształtował się w Stambule, który był w XIX w. największym skupiskiem Ormian (w stolicy Imperium Osmańskiego mieszkało wówczas ok. 400 tys. Ormian). Bazą był tu dialekt stambulski, ale w zakresie fonetyki za podstawę przyjęto inne dialekty (głównie tzw. grupy V, patrz niżej, część III B.1.).

Literacki język zach. ormiański (nazwa własna: *arewmyd-a-hajeren*) jest obecnie używany przez całą diasporę ormiańską pochodzącą z terenów należących do Turcji: w krajach arabskich, na Cyprze, w Grecji, w Bułgarii, Rumunii, w krajach Europy zachodniej (głównie we Francji) i wreszcie w Ameryce: północnej (USA) i południowej (Argentyna, Brazylia). W samej Turcji po masakrach ludności ormiańskiej z 1915 r. (i następnych lat), a także w następstwie masowej emigracji, z niemal dwóch milionów Ormian, którzy tam mieszkali przed pierwszą wojną światową, pozostało nie więcej niż kilkadziesiąt tysięcy (tak jak w innych krajach, również w Turcji ukazują się jednak czasopisma ormiańskie i są publikowane książki w języku ormiańskim).

Głównym ośrodkiem języka zach. ormiańskiego jest teraz stolica Libanu, Bejrut, choć po wojnie, która rozpoczęła się w tym kraju w 1975 r., wielu Ormian wyjechało stamtąd i osiedliło się w różnych państwach świata (USA, Francja, Anglia, Niemcy, Grecja, Szwecja itd.).

Na język zach. ormiański pewien wpływ (zwłaszcza w zakresie składni) wywarł język turecki. W przeciwieństwie do języka wschodnioormiańskiego (w skrócie: w. orm.), dalekiego od puryzmu, język zachodnioormiański (w skrócie: z. orm.) stara się zastępować „internacjonalizmy” rodzimymi neologizmami.

4. Dialekty

Język staroormiański (w skrócie: st. orm.) był raczej jednolity pod względem gramatycznym. Pod względem fonetycznym prawdopodobnie też, ale pewności co do tego oczywiście nie ma. W każdym razie o ewentualnym istnieniu dialektów staroormiańskich niewiele pewnego da się powiedzieć. H. Adżarian (w bibliografii: Ačaṙyan) w swej *Historii języka ormiańskiego* (część II, Erywań 1951, str. 134) w odniesieniu do V w. używa terminu „poddialekty” a nie „dialekty”. Za kolebkę pisanego języka st. ormiańskiego (*grabaru*) uważa się prowincję Taron (pierwotnie: Tarawn) położoną w okolicach jeziora Wan (płd. wsch. Turcja).

Z tego dość jednolitego, jak się zdaje, języka rozwinęło się w ciągu piętnastu stuleci około 50 dialektów, które opisano na podstawie danych z XIX i początków XX w. Następnie wiele dialektów z terenów tureckich wymarło w następstwie prześladowań, jakim podlegli Ormianie w Imperium Osmańskim podczas pierwszej wojny światowej.

Dialekty nowoormiańskie (dalej w skrócie: n. orm.) można podzielić według dwóch kryteriów: morfologicznego i fonetycznego. Klasyfikacja morfologiczna

oparta jest na różnicach w tworzeniu czasu teraźniejszego. Dialekty zachodnie (głównie z terenów tureckich ale również dialekt miasta Giumri w Republice Armeńskiej) tworzą ten czas w sposób bardziej archaiczny niż wschodnie (większość dialektów z terenu Republiki Armeńskiej, Karabach w Azerbejdżanie, Iran, dawniej także stolica Gruzji – Tyflis). Przed formami dawnego (klasycznego, st. orm.) czasu teraźniejszego dialekty zachodnie kładą partykułę *gy/ky* (gdzie „y” oznacza, w uproszczonej polskiej transkrypcji popularnej samogłoskę zredukowaną typu angielskiego „ə”) w różnych wariantach. Pochodzenie tej partykuły nie jest jasne. W każdym razie jej użycie zapewnia formom kontynuującym w tych dialektach dawne, staroormiańskie *praesens* (czas teraźniejszy) znaczenie *indicativu* (trybu oznajmującego), w przeciwieństwie do owych dawnych form, które mają obecnie znaczenie trybu zależnego (*subiunctivu*). O ile np. forma *sirem* w języku st. orm. znaczyła „kocham”, o tyle dzisiaj w dialektach (zarówno zachodnich jak i wschodnich) ma ona znaczenie „żebym kochał”. Dla znaczenia „kocham” dialekty zachodnie (i język literacki zach. orm.) używają form typu *gy sirem* (*gə sirem*), w których czasownik odmienia się, w poszczególnych osobach, przy pomocy końcówek („kochasz” to *gy sir-es*, dokładniej: *gə sir-es* itd.). Natomiast dialekty wschodnioormiańskie używają tu form analitycznych, dwuczłonowych. Czas teraźniejszy składa się w nich z imiesłowu (*participium*) zakończonego na *-um* i form osobowych czasownika „być” (*copuli*), np. w dialekcie ararackim (i we w. orm. języku literackim) „kocham” to *sir-um em*, „kochasz” – *sir-um es* itd. (lub: *-em sir-um*, *-es sir-um*).

Prócz tych dwóch grup, zwanych odpowiednio grupą dialektów „*gy* (*gə*)” i dialektów „*um*”, istnieje jeszcze jedna, drobna grupa dialektów, z której nie wyłonił się żaden język literacki. Ta trzecia grupa, rozpowszechniona na wschodzie obszaru ormiańskiego (dialekty z terenów płn. zach. Iranu oraz enklawa tychże w płn. wsch. Turcji – miasto Artvin), typologicznie bliższa jest grupie „*um*”, ponieważ tworzy *praesens* w sposób analityczny, tyle że imiesłów kończy się w niej na *-lis*, a więc „kocham” to np. w Artvinie *sirelis em*.

Słabo opracowane jest zagadnienie stosunku języka literackiego do dialektów w mówionej ormiańszczyźnie. Jeśli chodzi o obszar zachodni, to – jak już wspomniano wyżej – wiele dialektów z terenu Turcji wymarło w następstwie tragedii 1915 r. Większość Ormian zachodnich (w Turcji i na emigracji) używa dziś raczej języka literackiego (z. orm.) niż dialektów, choć elementy dialektalne są niekiedy obecne, zwłaszcza w mowie starszej generacji. Często chodzi tu o elementy dialektu stambulskiego. Mam np. na myśli postpozycję *gor* nadającą czasowi teraźniejszemu znaczenie progresywne (analogiczne do angielskiego *present continuous* typu *I am writing*).

Natomiast w Republice Armeńskiej, zwłaszcza w jej stolicy, Erywaniu, mówi się potocznie językiem literackim z pewnymi elementami dialektu ararackiego (zwanego także erywańskim). Najbardziej charakterystyczne jest tu użycie formy 3. osoby sg. *copulae* w postaci „*a*” (= „jest”) zamiast literackiego „*e*”. Ponadto na

zachodzie republiki w Giumri (dawniej Leninakan, a za czasów carskich Aleksandropol) dość żywotny jest dialekt typu zachodniego zwany dialektem Karinu (Garinu), tj. Erzurumu.

W Iranie Ormianie mówią na ogół językiem literackim (wsch. orm.), niekiedy z pewnymi cechami dialektalnymi. Zwraca uwagę np. częstsze niż w języku literackim używanie dawnych końcówek mediopasywnych w czasie przeszłym prostym (aoryście): *-a*, *-ar* itd. zamiast aktywnych : *-i*, *-ir*.

Na zakończenie powyższych uwag o zakresie znaczeniowym terminu „język ormiański” warto zwrócić uwagę na fakt, iż mimo wielkich różnic dzielących *grabar* (język st. orm.) od współczesnych dialektów w popularnym, uproszczonym, ujęciu nieraz uważa się całość przedstawionych wyżej jednostek językowych za jeden język ormiański, z podziałem na starożytny i współczesny itd. Rzadko mówi się w liczbie mnogiej o „językach ormiańskich” (podobnie jak nie mówi się np. o „językach greckich”), ponieważ istnieje (i istniał w przeszłości) jeden tylko naród ormiański (podobnie jak znamy jeden tylko naród grecki). Wszyscy Ormianie, zarówno ci, którzy posługują się obecnie językiem wschodnioormiańskim, jak i ci, którzy mówią po zachodnioormiańsku, uważają się, bez żadnych wahań, za członków jednego narodu. Autor niniejszej gramatyki opowiada się jednak za stosowaniem w odniesieniu do epoki współczesnej formy liczby mnogiej: „języki nowoormiańskie” z racji poważnych różnic między ormiańszczyzną wschodnią i zachodnią, p. niżej: III D.

B. DANE LICZBOWE

Dane liczbowe dotyczące użytkowników dwu współczesnych języków ormiańskich są niepewne w związku z trudną nieraz do określenia sytuacją językową Ormian-emigrantów, którzy stanowią, być może, nawet około połowy (!) narodu ormiańskiego. Zamieszkali poza granicami ojczystej Armenii nieraz od wieków (np. we Lwowie Ormianie przebywali już w XIV w.) są nieraz w znacznym stopniu zasymilowani (językowo i etnicznie) z miejscową ludnością, tak że np. określenie liczby Ormian, dla których w USA językiem ojczystym jest ormiański, jest praktycznie zadaniem niewykonalnym.

Również na terenach historycznej Armenii pewne grupy Ormian zatraciły język ojczysty na rzecz języka tureckiego, lub – rzadziej – kurdyjskiego (na pld. krańcach obszaru historycznej Wielkiej Armenii). Dość znaczna liczba Ormian zamieszkałych w Rosji (Moskwa, dawniej także Astrachań, Rostów nad Donem i inne miasta) czy we wschodniej Ukrainie mówi po rosyjsku a nie po ormiańsku. Dotyczy to także w pewnej mierze kolonii ormiańskich w Gruzji i Azerbejdżanie. Te ostatnie po upadku ZSRR znacznie się skurczyły, m.in. wskutek konfliktu ormiańsko-azerbejdżańskiego o Górski Karabach (enklawa ormiańska na terenie Azerbejdżanu, która ogłosiła się niepodległą republiką).

Należy tu podkreślić, że dla ormiańskiej tożsamości narodowej nie kryterium językowe jest najważniejsze, choć oczywiście gra ono poważną rolę. Ważniejsza jest przynależność wyznaniowa (choćby tylko formalna). Ogromna większość wierzących Ormian to członkowie Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (nazwa własna, po wschodnioormiańsku, to *Haj Arrakelakan Jekegheci*, w polskiej transkrypcji popularnej), który ma charakter kościoła narodowego (odłączył się od reszty chrześcijaństwa w połowie VI w.).

Ormianie turkojęzyczni, nie znający języka ormiańskiego, byli z jednej strony traktowani jako rodacy przez pozostałych Ormian (na podstawie kryterium wyznaniowego i kulturowego), a z drugiej – prześladowani w 1915 r. przez władze tureckie tak samo okrutnie jak Ormianie mówiący po ormiańsku.

Na płn. zachód od Kaukazu drobne grupy Ormian przechodziły w przeszłości na język czerkieski z rodziny kaukaskiej (spokrewniony z abchaskim).

Poszczególne źródła dotyczące liczebności Ormian w poszczególnych krajach (z pominięciem kryterium językowego, trudnego do uwzględnienia) znacznie różnią się między sobą. Poniższe liczby podaję za *Nową encyklopedią powszechną PWN* (tom 4, Warszawa 1996, str. 681). W Republice Armeńskiej mieszka ok. 3 mln. Ormian, w Gruzji – 380 tys., w Rosji – 370 tys., w Syrii – 360 tys., w Azerbejdżanie – 340 tys., w Iranie – 280 tys. (według innych danych – 150 tys.), w Libanie – 170 tys., w USA – 120 tys. Ogólna liczba Ormian

w świecie oceniona jest w wymienionym źródle na ok. 5 300 tys. Nie sposób jest dokładnie orzec, ilu z nich uważa język ormiański za swój język ojczysty.

Ormiańska Encyklopedia Sowiecka (tom specjalny: *Sowetakan Hajastan* z 1987 r., str. 27) łączną liczbę Ormian na całym świecie ocenia na około 7 mln. (stan na 1986 r.). Kolonia ormiańska w USA ma według tego źródła liczyć aż 800 tys. osób, a we Francji – 350 tys. Dane te wydają się jednak zawyżone.

C. PISMO

W przeciwieństwie do historii innych alfabetów, których początki nie są znane w szczegółach, dzieje powstania alfabetu ormiańskiego zostały dość dokładnie opisane (tekst z V w. pt. *Żywot Masztoca* pióra Korjuna). Znana jest osoba jego twórcy. Alfabet ormiański opracował mianowicie około 400 r. mnich Mesrop Masztoc na polecenie króla ormiańskiego Wramszapuha z dynastii ormiańskich Arsacydów (Arsakidów). Państwo ormiańskie utraciło właśnie swoją niepodległość (w 387 r. nastąpił podział kraju między Cesarstwo Wschodniorzymskie i Persję Sasanidów) i król ormiański, poddany władzy Persów, uznał, wraz z patriarchą-katolikosem Sahakiem Partewem, że czynnikiem podkreślającym tożsamość narodową Ormian (Armeńczyków) w warunkach niewoli będzie wprowadzenie języka narodowego do liturgii. Przedtem, od początku IV w., kiedy to chrześcijaństwo stało się religią państwową Armenii (ormiański duchowny, św. Grzegorz Oświeciciel, ochrzcił króla Armenii Tyrdata/Tiridatesa III około roku 300), w kościołach ormiańskich (armeńskich) nabożeństwa odprawiano po grecku lub po syryjsku (język semicki, kontynuacja aramejskiego).

Mesrop Masztoc zapoznał się z ówczesnymi systemami pisma (greckiego i alfabetów semickich) i skomponował oryginalny alfabet wyróżniający się, jak na owe czasy, doskonałym wyczuciem fonologicznym twórcy, który zorientował się, jakie głoski języka (staro)ormiańskiego są istotne dla różnicowania znaczenia wyrazów, i tylko dla tych głosek wymyślił odrębne litery. Ich kształty były częściowo wzorowane na kształtach liter greckich (choć podobieństwo jest nikłe), częściowo na alfabetach pochodzenia aramejskiego (np. pierwsza litera alfabetu), a częściowo oryginalne (dla głosek nie występujących w alfabetach obcych znanych Mesropowi).

Początkowo nie było rozróżnienia liter dużych i małych, jednakże w średniowieczu, wzorem greckim, rozbito alfabet na majuskułę (litery „duże”, używane na początku zdania i dla notowania imion własnych) i minuskułę. Wprowadzono również dość skomplikowaną interpunkcję.

Należy tu podkreślić, że własne pismo odgrywa u Ormian szczególnie ważną rolę jako istotny czynnik świadomości narodowej. Są oni do niego tak przywiązani, że zapoznają się z nim często nawet wtedy, gdy nie znają już języka ormiańskiego i na co dzień posługują się jakimś innym językiem. Tak było np. z częścią polskich Ormian, którzy w XVI w. często sporządzali dokumenty sądowe w języku polskim (!) zapisując je literami ormiańskimi (Pisowicz, Grigoryan 1964, Urbańczyk, p. bibliografia). Przedtem posługiwali się oni należącym do języków tureckich dialektem kipczackim i również, w przypadku sporządzania tekstów pisanych owym językiem, używali pisma ormiańskiego (patrz: bibliogra-

fia, pod: Tryjarski). Także w XIX-wiecznej Turcji turkojęzyczni Ormianie pisali często po turecku alfabetem ormiańskim.

Tabela liter alfabetu ormiańskiego zostanie podana niżej, na początku części II niniejszej książki.

Książka zawiera opis struktury
gramatycznej języka staroormiańskiego
(grabaru) oraz równoległą prezentację
dwóch współczesnych języków literackich:
wschodnioormiańskiego (używanego
w Republice Armenii i Iranie)
i zachodnioormiańskiego (używanego przez
Ormian w diasporze).

Սույն գիրքը պարունակում է երեք
լեզուների քերականական
կառուցվածքի նկարագրությունը՝
գրաբարի և աշխարհաբարի
(գուգահեռ՝ արևելահայերենի և
արևմտահայերենի):

ISBN 83-7188-489-3